

İç Anadolu Bölgesi'nde Bizans Dönemi

Engin Akyürek

Anadolu yarımadası Geç Antik Çağ ve Ortaçağ boyunca Bizans uygarlığının anayurdu, coğrafi ve siyasi anlamda İmparatorluğun stratejik merkezi olmuştur. Bugünkü Türkiye sınırları içerisinde kalan coğrafyadaki Bizans dönemi kalıntıları, dünyanın geri kalanındaki Bizans kalıntılarından çok daha fazla sayıdadır. İmparatorluğun başkenti olan Konstantinopolis (İstanbul) elbette ki siyasi merkez olmanın dışında, kültürel ve ekonomik anlamda da bu geniş İmparatorluğun öncülüğünü yapmaktaydı. Ancak imparatorluğu ayakta tutan ana direk büyük ölçüde Anadolu'dur. Bir Akdeniz uygarlığı olan Bizans'ın beslendiği ana kökler, esas olarak Anadolu ve Anadolu'ya komşu topraklarda yeşeren uygarlıklar olmuştur.

Özellikle Orta Bizans olarak adlandırılan 9. – 12. yüzyılları kapsayan dönemde, Anadolu'nun askeri aristokrasisi, yetiştirdiği önemli general ve imparatorlarla, her yönden saldırı altında olan İmparatorluğun kurtarıcısı olmayı başarmıştır. Anadolu toprakları, Bizans İmparatorluğu'nun sığındığı son kale olmuş, Anadolu'yu kaybettikten sonra İmparatorluk hızla çöküş sürecine girmiştir. IV. Haçlı Ordusu'nun 1204 yılında Konstantinopolis'i ele geçirmesiyle başkentini kaybeden İmparatorluk yine Anadolu topraklarına sığınmıştır. Ancak bu olay, İmparatorluğun gücünü zayıflatmış, 1261 yılında Bizanslıların Konstantinopolis'i Haçlılardan geri almasından sonra da, Bizans eski gücünü bir daha toplayamamış, İmparatorluğun başkentini koruma kaygısına düşmesi ve dikkatini Batı'ya çevirmesi sonucu Anadolu ihmal edilmiş, kısa sürede neredeyse tamamen Türklerin eline geçmiştir.

Bizans uygarlığının tarihsel olarak tanımlanması, İmparatorluğun evreleri, kültürünün özellikleri ve Türkiye'deki Bizans kültürel varlığının ele alındığı geniş bir yazı, TAY'ın "Bizans Dönemi Marmara Bölgesi Envanteri"nin yayınlandığı 8. klasörün giriş yazısı olarak yer almıştı*. Bizans Dönemi'nin ikinci klasörü olan İç Anadolu yapı envanterinde bu bilgileri

* tayproject.org/downloads/Bizans_EA.pdf

tekrar etmekten kaçınılarak İç Anadolu üzerine yoğunlaşmış, böylece bu iki giriş yazısı birbirini tamamlar nitelikte olmuştur.

Türkiye'nin coğrafi bölgelerinden Orta Anadolu ya da İç Anadolu olarak adlandırılan bölge, Anadolu'nun orta kısmında dağlarla çevrili yüksek bir platodur. Kuzeyde Karadeniz dağları, güneyde Toroslar, doğuda yükselen dağ sıraları ile çevrilidir. Batıda ise Ege Bölgesi'nin denize doğru uzanan dağ sıraları başlamaktadır. Bu dağ sıralarının ortasında bulunan İç Anadolu, Erciyes, Hasan Dağı gibi volkanik dağ kütlelerini saymazsak, göreceli olarak düz bir platodur. Batı–Doğu doğrultusunda Eskişehir'den Sivas'a, Kuzey–Güney doğrultusunda Çankırı'dan Karaman'a uzanan bölge Eskişehir, Ankara, Kırıkkale, Çankırı, Yozgat, Konya, Karaman, Kırşehir, Nevşehir, Niğde, Aksaray, Kayseri ve Sivas illerinin tamamını ya da bir kısmını kapsamaktadır. Bu bölge, Bizans döneminde *Kappadokia*'nın tamamını, *Galatia*, *Lykaonia* ve *Phrygia*'nın ise büyük bir kısmını kapsamaktaydı. Bizans tarihinin Anadolu'daki önemli kentleri arasında olan *Sebasteia* (Sivas), *Kaesarea* (Kayseri), *Ikonion* (Konya), *Dorylaion* (Eskişehir), *Ankyra* (Ankara), *Tyana* (Kemerhisar), *Mokissos* (Viranşehir), *Nazianzos* (Nenezi), *Nyssa* (Harmandalı Köyü) gibi kentler de bugün İç Anadolu olarak adlandırdığımız coğrafi bölgenin sınırları içerisinde yer almaktaydı.

Nüfus bakımından kıyılar kadar yoğun olmasa da, tarım açısından elverişli olan, Doğu ile Batı arasındaki önemli ticaret yollarının geçtiği İç Anadolu'nun zenginliği, tarih boyunca istilacıları cezbetmiştir. Bizans döneminde 7. yy'da Pers saldırılarına maruz kalan bölge, ardından 8. yy'da Arap akınları ile karşı karşıya kalmıştır. 11. yüzyıldan itibaren de Anadolu'da Türkler'in adım adım ilerleyişi başlamıştır. Müslümanların eline geçmiş olan kutsal toprakları geri almak amacıyla Avrupa'dan yola çıkan Haçlı orduları, 11. ve 12. yüzyıllarda Anadolu'dan geçmiştir.

İç Anadolu Bizans'taki manastır hareketi bakımından da önemli bir merkez olmuştur. Münzevi yaşam tarzına uygun coğrafyası ile özellikle Kapadokya bölgesi, Bizans manastır yaşamının başlıca merkezlerinden biri haline gelmiştir. Manastır yaşamının ilkelerini formüle ederek bir anlamda Bizans manastırcılığının kurucusu sayılan ve azizlik mertebesine yükseltilmiş olan Kaesarealı **Basileos** bir din adamıdır. Bu bölgede bugün halen çok sayıda manastır kompleksinin kalıntıları görülebilmektedir.

İç Anadolu'da bugün birçok yerde Bizans dönemi mimari kalıntıları bulunmaktadır. Ancak özellikle Kapadokya ve Karaman bölgesindeki yapı yoğunluğu bu iki bölgeyi sadece Türkiye için değil, bütün Bizans toprakları için özel kılar. Öte yandan, bu bölgelerdeki kiliseler kendilerine has mimari özellikleri ve yapım teknikleriyle de dikkat çekmektedir. Bazı İç Anadolu illerinde çok az sayıda Bizans yapısının bulunması ise, bu bölgelerin Kapadokya ve

Binbirkilise gibi yerlere göre tahribata daha açık olmasının yanı sıra, bu illerde yapılan arkeolojik araştırmaların/yayınların henüz yeterli düzeyde olmamasından kaynaklanmaktadır.

Kapadokya

Kapadokya'nın bugün İç Anadolu Bölgesi'nde Bizans varlığının en yoğun olarak görülebildiği bölge olması, burada ayrıca ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Kapadokya, bölgenin tanımlanan sınırları tarihsel olarak değişiklikler göstermişse de, esas olarak Nevşehir, Kayseri, Niğde ve Aksaray illeri arasında kalan alanı kapsamaktadır. Kapadokya bölgesinin jeolojik yapısı, Kayseri ili sınırlarındaki Erciyes Dağı, Niğde sınırları içerisindeki Melendiz Dağı ve Niğde – Aksaray illeri arasında yer alan Hasan Dağı'nın Üçüncü Jeolojik Zaman'da Neojen dönemden başlayarak değişik dönemlerde püskürttükleri lav ve kül katmanlarının üst üste birikmesiyle oluşmuştur. Bu özgün jeolojik yapı, tarih boyunca bölge mimarlığının biçimlenmesinde başat etmen olmuştur.

Kapadokya bölgesi MS 17 yılında Roma egemenliğine girmiş, 4. yy'dan itibaren de Bizans olarak adlandırdığımız Doğu Roma İmparatorluğu'nun bir parçası olarak varlığını sürdürmüştür. Özellikle 6. ve 7. yy'larda bölge Pers saldırılarına maruz kalmış, 575'te *Sebasteia* tahrip edilmiş, 605'te *Kaesarea*'yı bir yıl boyunca ellerinde tutmuşlar ve 611'de yeniden saldırarak *Kaesarea*'yı tahrip etmişlerdir. 623-627 tarihleri arasında imparator Herakleios'un Persler'e karşı kazandığı askeri başarılar sonucunda Pers tehdidi sona ermiş, ancak bu kez de bölgeyi Arap orduları tehdit etmeye başlamıştır. 646'da *Kaesarea* saldırısıyla başlayan ilk Arap akınları, bölgede 10. yüzyıla kadar aralıklarla sürmüştür. Bu dönem zarfında *Kaesarea*, *Melitene*, *Tyana* gibi kentler dönem dönem kısa süreli de olsa Araplar tarafından ele geçirilmiş, Kapadokya kırsalı da sık sık yağmalanmıştır. Özellikle imparator **Nikephoros Phokas** döneminde (963-969) Araplara karşı kazanılan savaşlar bölgede bir süre istikrar sağlamıştır.

10. yüzyıldan 12. yüzyıl sonlarına kadar bölgede göreceli bir istikrar hüküm sürmüş, bugüne ulaşabilmiş olan Bizans yapılarının ve özellikle de duvar resimlerinin büyük bir kısmı, bu tarih dilimi içerisinde yapılmıştır. 1071 Malazgirt yenilgisini izleyen dönemde bölgeye Türk boyları yerleşmeye başlamış, 13. yüzyıla girildiğinde bölge tamamen Selçuklu hakimiyetine geçmiştir. Ancak Selçuklu yönetimi altında da bölgede Hıristiyan etkinlikleri devam etmiş, az sayıda da olsa yeni kiliseler inşa edilmiş, birçok yapı, duvar resimleri ile bezenmiştir.

Bölgenin jeolojik yapısı burada yaşayan insan topluluklarına çok özel mimari olanaklar sağlamış, eşine az rastlanır bir kaya mimarisinin bölgede gelişmesine yol açmıştır. Yağış ve

rüzgar gibi iklim olaylarının yeryüzünü aşındırması sonucunda oluşan jeolojik yüzey biçimleri, kolaylıkla oyularak şekillendirilebilmektedir. Yüzey şekillerinin sağladığı bu avantaj, Kapadokya bölgesinde yaşayan halkların bin yıllar boyunca konutlarını, tapınaklarını, ahırlarını, işliklerini, kısacası bütün mimari gereksinmelerini bu tuf kayaları içine oyarak yapmalarına olanak sağlamıştır. Sadece tek yapılar değil, bir köy yerleşmesi olarak adlandırılabilir yapı grupları da kayalar içerisine oyularak yapılabilmiş, yeraltı şehirleri oluşturulmuştur. Yakın zamanlara kadar bölgenin en önemli mimari tarzı olan kaya oyma mimarisi, taş örgü ya da ahşap mimarisine göre çok önemli avantajlar sağlamaktaydı. Birincisi, bölgedeki kaya oyma mimarinin maliyeti diğer yapım tekniklerine kıyasla çok düşüktür. Yapıyı kullanacak kişiler, basit kazmalarla bir mekanı, örneğin evin bir odasını bir-iki hafta içerisinde oyarak ortaya çıkartabilmekteydi. Kayalara oyularak yapılan mimarinin 'ayakta durma' gibi bir sorunu olmadığından, bir mimarın varlığına, statik hesaplara ihtiyaç duyulmuyordu. Örtünün taşınması gibi bir sorun da olmadığından istenilen biçimde, kaya kütlelerinin elverdiği genişlikte mekanlar yaratabilmek mümkün olmaktadır. Yapıyı ayakta tutmak için ne sütun, paye gibi taşıyıcılara, ne de boşlukları aşmak için kemer, tonoz gibi elemanlara ihtiyaç vardı. Geniş bir mekan hiçbir taşıyıcı kullanmadan düz bir tavanla örtülebiliyordu. Taş ve ahşabın az bulunduğu bölgede, uzak mesafelerden bu malzemelerin temin edilmesi ve yapım alanına taşınması gibi bir sorun da yoktu.

Yapım aşaması sadece emeğe dayalı olan ve o dönemler için çok düşük maliyetli sayılan bu mimari, kullanım sürecinde de taş, kerpiç ya da ahşap mimariye kıyasla büyük kolaylıklar ve avantajlar sağlamaktaydı. Tuf kütlesi içine oyularak yapılan bir mekan yangın, deprem ve diğer doğal afetlerde büyük zarar görmez. Kaya kütleleri erozyonla aşınmaktadır, fakat bu çok uzun bir zaman diliminde gerçekleştiği için bu yapıların kullanım ömrü taş mimariye kıyasla kat kat fazla olmaktadır. Öte yandan, ortaya çıkan yeni mekan ihtiyaçları da kolayca karşılanabilmekte, odanın bir duvarından açılan oyuktan geçilerek yeni bir bitişik mekan eklenebilmektedir. Bölgenin kaya mimarisi doğal bir iklimlendirme de sağlamakta, ısının mevsimsel ve günlük döngülere bağlı olarak büyük değişiklikler gösterdiği bu coğrafyada, iç mekanları yazın ve gündüzleri sıcaktan, kışın ve geceleri soğuktan korumaktadır. Bu yapıların rutubet yapmaması, birçok mekanın günümüze kadar limonluk, saman deposu, şaraphane vb işlevlerle kullanılmasını sağlamıştır.

Bölgeye özgü bu mimari, korunma açısından da büyük avantajlar sağlamaktaydı. Girişleri yerden yüksekte olan konut ya da kiliselere girişi sağlayan ahşap merdiven kaldırılabilir, tek ve dar giriş, gerektiğinde yuvarlanabilen değirmen taşı benzeri silindirik bir taşla kapatılabilirdi. Özellikle yeraltı yerleşmelerinde, yüksek yamaç yerleşmelerinde bu savunma sistemleri görülebilmektedir. Bu yapıların saldırgan tarafından dışarıdan ateşe verilmesi de mümkün değildir. Kuşkusuz bu tedbirler büyük bir istila ordusu karşısında bir işe yaramazdı,

ama Ortaçağ'da esas tehdit küçük çaplı gruplarından gelmekteydi ve Kapadokya mimarisinin savunma avantajları bu küçük çetelere karşı işe yararmaktaydı.

Kaya mimarisi ek bir maliyet olmaksızın birçok mobilyanın da, yapının ayrılmaz bir parçası olarak aynı kaya kütesinden oyularak ortaya çıkartılmasına olanak sağlamaktadır. Örneğin manastır yemekhanelerinde (*trapeza*) yer alan uzun masalar ve iki yanındaki oturma sıraları; dini ve sivil yapılarda dolap olarak kullanılan nişler; ahırlarda yemlikler; kiliselerde *ambon*, *templon*, sunak masası, piskopos koltuğu (*kathedra*) gibi *litürjik* donanım, o mekanın oyulduğu aynı kaya kütesinden oyularak ortaya çıkartılmakta ve kullanılabilir. Sadece tek yapılar ya da yapı kompleksleri değil, köy denebilecek boyutlardaki bir yerleşmenin de tamamen tuf içerisinde oyulduğu örnekleri Kapadokya bölgesinde görmekteyiz. Bütünüyle yer altına oyulmuş, birbirine labirent gibi koridorlar ve geçişlerle bağlanmış çok sayıda ve farklı işlevlerdeki mekanlardan oluşan çok katlı yerleşmelerin en güzel örneklerini Derinkuyu, Kaymaklı gibi yeraltı şehirlerinde görebilmekteyiz. Aksaray'da Çanlı Kilise olarak bilinen yapının yer aldığı bölgede de tuf içine oyulmuş çok sayıda mekandan meydana gelen köy niteliğindeki yerleşmeler görülmektedir. Ancak 'yeraltı şehri' olarak adlandırılan bu tür yerleşmeler, Kapadokya bölgesinde sayıları yüzlerle ifade edilecek kadar çoktur. Bunların önemli bir kısmına ulaşabilmek çok dar geçitler ve çöküntüler nedeniyle mümkün olmadığından, henüz incelenip belgelenmiş değildir. Bir kısmı ise Mağaracılık Dernekleri/Kulüpleri tarafından incelenmiş ve haritalanmıştır.

Burada belli standartları olan plan tiplerine bağlı kalma zorunluluğu bulunmasa da, özellikle kilise mimarisinde birçok yapıda Bizans kilise tipolojisine sadık kalındığı görülmektedir. Örneğin, üç nefli bir bazilikal planda yapılmış Durmuş Kadir Kilisesi, ya da kapalı haç planında yapılmış Karanlık Kilise gibi. Bu yapılarda nefleri ayıran sütun dizisine, ya da kubbeyi taşıyan dört sütuna statik olarak hiçbir ihtiyaç yoktur. Bazilikayı, araya taşıyıcı elemanlar koymadan aynı genişlikte yapmak, ya da geniş bir mekanın üzerindeki düz tavanın ortasına hiçbir taşıyıcı eleman kullanmadan bir kubbe yerleştirmek mümkündür. Buna rağmen birçok önemli yapıda taş örgü mimarlığında uygulanmış olan plan tiplerinin aynen kullanıldığını görmekteyiz. Bu, o plan tiplerinin, kilise mimarlığı içerisinde belli bir prestije sahip olmasından kaynaklanıyor olsa gerek. Öte yandan Kapadokya bölgesi, malzemenin sağladığı avantaj ile kilise mimarlığında zengin bir çeşitlilik de yaratmış, taş örgü mimaride mümkün olmayan yeni mimari biçimler ortaya koymuştur.

Kapadokya'daki kaya mimarisi dışarıdan bakıldığında genelde doğal kaya kütesi görünümünde olup pek algılanamaz. Ancak bazı yapı gruplarının cepheleri, mimari plastiğin güzel örneklerini oluşturan anıtsal fasadlar olarak düzenlenmiştir. Kolayca oyularak

biçimlendirilebilen tûf, enine ve boyuna belirgin silmeler, kör kemer ve niş sıraları gibi mimari bezeme elemanlarıyla, en güzel örneklerini, Açıksaray yapı gruplarında gördüğümüz anıtsal cepheler yaratılmasına olanak sağlamıştır.

Kaya oyma kiliselerin iç mekanları, doğal kaya görünümlü dış görünüşleriyle tam bir karşıtlık oluşturur. İç mekanda bütün yüzeyler, neredeyse bir santimetre kare boş kalmamak üzere, duvar resimleri ile bezenmiştir. Bu resimsel bezemede, az ışık alan iç mekanlarda zenginliği ortaya çıkmayacağı ve maliyeti de daha yüksek olduğu için mozaik yerine fresko tercih edilmiştir. Resim programı ve ikonografi açısından taş örgü kiliselerden farklı olmayan bu tür bezemede İncil’den ve diğer kutsal kitaplardan alınmış temalar, çeşitli aziz ve kutsal adam betimleri, haç ve benzeri bezeme unsurları kullanılmıştır. Kapadokya bölgesinde yer alan kiliseler —kaya mimarisini tarihlemek genelde zor olduğu için— duvar resimlerine göre tarihlendirilmiştir ki, bu da esas olarak yapının son kullanım evresine işaret etmektedir. Birçok kaya kilisesinde, fresko sıvasının altında, doğrudan doğruya traşlanmış kaya yüzeyine kırmızı ve yeşil doğal boyalarla uygulanmış basit motiflerle gerçekleştirilen bir bezemeye rastlanmaktadır. Bunlar haç motifleri ve anlamı tam olarak bilinmeyen bazı semboller ve stilize hayvan figürleri olabilmektedir. Ancak bu bezemenin esas olarak yapının kemer, kubbe, pandantif, tonoz, sütun başlıkları, silmeler gibi mimari elemanlarının sınırlarını belirginleştiren bir bezeme olduğu görülmektedir. Herhangi bir ustalık gerektirmeyen, düz çizgiler, zigzaglar, üçgenler gibi basit geometrik biçimlerle oluşturulan şeritlerden ibaret bu dekorasyon, kilise kayaya oyulup ortaya çıkartıldığında yapılmış, daha sonra duvarlar sıvanarak üzerine fresko bezeme yapılmıştır. En iyi biçimde fresko katmanı tamamen dökülmüş olan Göreme’deki Azize Barbara kilisesinde görülebilen bu dekorasyonun esas işlevinin, kayadan oyulan bir mekana —deyim yerindeyse— “bir kilise resminin çizilmesi” ve daha maliyetli olan fresko bezemenin yapılmasına kadar geçen sürede, mekanın bir “kilise” olarak kutsanması ve hemen ibadete açılabilmesi olduğu düşünülebilir.

Kapadokya bölgesinde egemen olan mimari kaya oyma tekniği ağırlıklı olsa da, taş örgü mimarinin de Çanlı Kilise, Kızıl Kilise gibi önemli örnekleri bölgede görülmektedir.

Binbirkilise

İç Anadolu’da Bizans mimarlığının yoğun olarak bulunduğu bir diğer bölge de Konya Ovası’nın güneyindeki Karaman il sınırları içinde yer alır. Karaman’ın 40 km kadar kuzeyinde bulunan Karadağ’ın eteklerinde geniş bir alana yayılmış olan yapılar, halk arasında çokluğu ifade eden Binbirkilise adıyla anılmış ve literatüre de bu isimle girmiştir. Farklı plan tiplerinde olan kiliseler, bölgeye özgü mimari nitelikleri ile dikkat çekmekte, ayrı bir grup

olarak ele alınmaktadır. Binbirkilise yapılarının başlıca iki merkezde yoğunluk kazandığı görülmektedir: Bunlardan birisi Madenşehir, diğeri ise Değle köyleri çevresidir. Karadağ dağ kütlesinin üzerinde yer alan Madenşehir Köyü, Binbirkilise yapılarının en yoğun olduğu merkezdir. Kilise kalıntıları köyün içine ve yakın çevresine yayılmıştır. Madenşehir'in 4 km kadar batısında ise Değle Köyü öreni bulunmaktadır.

Karadağ, Hıristiyanlığın ilk yıllarından itibaren önemli bir merkez olmuştur. Bölgede bulunan çeşitli plan tiplerindeki kiliselerin kesin tarihlerini belirleyebilmek mümkün olmamışsa da, mimarlık faaliyetinin 4. yy sonları – 5. yy başlarından 11. yüzyıl sonlarına kadar sürdüğü belirtilmektedir. Yapım faaliyetinin 6. – 7. yy'larda yoğun olduğu, 8. ve 9. yy başlarına kadar olan Arap akınları süresince bir duraklama yaşandığı, ancak Hıristiyan etkinliğinin 11. yy'a kadar devam etmiş olduğu belirtilmektedir. Bölgede, Bizans sonrasında önemli bir yerleşme olmadığı için, büyük ölçüde yıkılmış olsalar da, yapılar varlıklarını yakın zamana kadar korumuştur.

Düzgün kesme taş bloklarla inşa edilmiş olan Binbirkilise yapıları, bazilikal planlı kiliseler de dahil olmak üzere taş tonoz ile örtülmüştür. Bölge kiliselerinde birçok plan tipi uygulanmışsa da, Erken Bizans dönemine özgü olan bazilikal planlı kiliseler çoğunluktadır. Bu bazilikalar, neflerin ahşap değil taş tonoz ile örtülmüş olması ile özgün bir grup oluşturmaktadır. Binbirkilise yapıları düzgün taş işçilikleri ile de dikkati çekmektedir.

İç Anadolu bölgesindeki diğer illerde de Bizans mimarlık kalıntıları bulunmakta, ancak bu illerde, Kapadokya ve Binbirkilise bölgelerinde gördüğümüz yapı yoğunluğu yoktur. Çankırı, Yozgat, Kırıkkale, Kırşehir illerinde çok az sayıda Bizans yapısı tespit edilerek yayınlanmıştır. Sivas, Ankara, Eskişehir ve Konya illerinde ise sayısal olarak çok fazla olmayan yapılar belli merkezlerde yoğunluk göstermemektedir. Kuşku yok ki bu illerdeki Bizans mimarlık varlığı, bugün için belgelenmiş olan yapılardan daha fazladır. Yakın zamana kadar araştırmacılar dikkatlerini Kapadokya, Karaman gibi yoğun yapı alanlarına vermişler, diğer illerdeki “göze daha az hitap eden” kalıntılar bilimsel araştırmaların kapsamı dışında kalmıştır. Bölgede yapılacak arkeolojik çalışmaların artması ile belgelenecek olan yeni Bizans dönemi yapıları, bu envanteri zenginleştirecektir.